

ΛΕΝΟΣ ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗΣ

Ο ΚΑΡΔΙΝΑΛΙΟΣ ΒΗΣΣΑΡΙΩΝ
ΚΑΙ Ο ΕΚΣΥΓΧΡΟΝΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ

Η εργώδης ένωση των Εκκλησιών της Φερράρας-Φλωρεντίας του 1439 όχι μόνο δεν απέφερε τα προσδοκώμενα από τους Βυζαντινούς οφέλη, δηλαδή την συμμετοχή της Δυτικής Χριστιανοσύνης στην προάσπιση της Ανατολικής Χριστιανοσύνης, περιορισμένης ήδη σε μερικές μόνο περιοχές των Βαλκανίων, αλλά δημιούργησε τεράστια ένταση στο εσωτερικό της Αυτοκρατορίας ενώ κατήργησε το κύρος της ως κέντρου της Ορθοδοξίας, ιδιαίτερα στον σλαβικό κόσμο*.

Οι ηγεμόνες της Δυτικής Ευρώπης είχαν συνείδηση ότι οι Οθωμανοί δεν θα περιορίζονταν στην εξαφάνιση του βυζαντινού κράτους· ο Πάπας κάλεσε τους Χριστιανικούς λαούς σε σταυροφορία, στην οποία ανταποκρίθηκαν ο βασιλιάς της Πολωνίας και της Ουγγαρίας Βλαδισλάβος Γ', ο βοεβόδας της Τρανσυλβανίας Ουνούαδης (που είχε ήδη καταγάγει νίκες εις βάρος των Οθωμανών στην Σερβία και στην Βλαχία) και ο Σέρβος δεσπότης Μπράνκοβιτς. Οι «σταυροφόροι» κατέλαβαν την Σόφια και έφθασαν μέχρι την Θράκη, πράγμα που υποχρέωσε τον σουλτάνο Μουράτ Β' να συνάψει εκεχειρία για δέκα χρόνια (Ιούνιος 1444). Οι Οθωμανοί αντιμετώπιζαν ήδη την εξέγερση του Σκιεντέρμπεη στην Αλβανία και τις νίκες του δεσπότη Κωνσταντίνου Παλαιολόγου στην Κεντρική Ελλάδα, ο οποίος μετά την τείχιση του Ισθμού της Κορίνθου υπήγαγε (με την φεουδαρχική έννοια των λέξεων) στην εξουσία του την Α-

---

* Πρόκειται για τη γνωστή επιστολή του καρδινάλιου Βησσαρίωνος προς τον δεσπότη (του Μυστρά) Κωνσταντίνο Παλαιολόγο. Έκδ. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΥ, *Παλαιολόγεια και Πελοποννησιακά*, τόμ. Δ', Αθήνα 1930, σελ. 32-45. Για τὸν Μυστρά βλ. D. A. ΖΑΚΥΤΗΝΟΣ, *Le despotat grec de Morée*, τόμ. I και II, Variorum Reprints, Λονδίνο 1975², I. P. MEDVEDEV, *Mistra*, Λένινγκραντ 1973.

θήνα και την Θήβα. Παρά την συνθήκη με τον σουλτάνο, οι σταυροφόροι συνέχισαν την προέλασή τους ελπίζοντας ότι η συγκυρία θα επέτρεπε την οριστική ήττα των Οθωμανών. Η μάχη της Βάρνας (Νοέμβριος 1444) κατέληξε στην συντριβή των χριστιανικών δυνάμεων και σήμανε το τέλος της επιθετικής πολιτικής της Δυτικής Ευρώπης στα Βαλκάνια.

Την εποχή ακριβώς αυτή, ο Βησσαρίων απευθύνει τις επιστολές του στον δεσπότη Κωνσταντίνο στο Μυστρά. Ο λόγιος καρδινάλιος, *Latinorum graecissimus, Graecorum latinissimus*¹, μαθητής του Γεωργίου Πλήθωνος Γεμιστού, είχε επιλέξει την αποχώρηση από το Βυζάντιο και την Ορθοδοξία μέσα στην ένταση του ανθενωτικού κλίματος και είχε ενταχθεί στα υψηλότερα στρώματα του κλήρου της Αγίας Έδρας. Η λαμπρή του παιδεία, η επιδεξιότητά του στους πολιτικούς χειρισμούς τον οδήγησαν στο αξίωμα του καρδινάλιου (1449) και αργότερα στην υποψηφιότητα για τον παπικό θρόνο. Οι ποικίλες όψεις της προσωπικότητας του Βησσαρίωνος συνθέτουν ως σήμερα ένα αμφιλεγόμενο πολιτικό πρόσωπο: είχε απεμπολήσει την Ορθοδοξία, μετείχε ενεργά στα βυζαντινά πράγματα². Φιλοπατρία η εξυπηρέτηση των πολιτικών σκοπιμοτήτων της Εκκλησίας της Ρώμης;

1. Η επωνυμία αυτή οφείλεται στο σύγχρονο με τον Βησσαρίωνα λόγιο Lorenzo Valla ο οποίος τον είχε γνωρίσει ως αρχιεπίσκοπο Νικαίας στη Φλωρεντία. Βλ. G. ZIPPEL, «Lorenzo Valla e le origini della storiografia umanistica a Venezia», *Rinascimento* 7 (1956), σελ. 99. Πρβλ. D. J. GEANAKOPOLOS, *Interaction of the «Sibling» Byzantine and Western Cultures in the Middle Ages and Italian Renaissance*, Λονδίνο 1976, σελ. 217. Ο Βησσαρίων, πρόμαχος της ένωσης των Εκκλησιών, ανήκε από παλιά στο μικρό κύκλο διανοουμένων κληρικών όπως ο Ισίδωρος του Κιέβου ή ο Γεώργιος Σχολάριος που μελετούσαν και σχολίαζαν έργα των Δυτικών θεολόγων. Πρβλ. J. M. HUSSEY, *The Orthodox Church in the Byzantine Empire*, Οξφόρδη 1986, σελ. 283-284. C. N. TSIRPANLIS, «The Career and political views of Mark Eugenicus», *Byzantion* 44 (1974), σελ. 449-466.

2. Πρβλ. D. GEANAKOPOLOS, ό.π., σελ. 48-51, όπου παρατίθενται οι γενικότερες θεωρήσεις του Βησσαρίωνος για τα ελληνικά πράγματα και η συζήτηση —από τους συγχρόνους του ήδη— για το αν και κατά πόσον υπήρξε *λατινόφρων* και «προδότης» του Βυζαντινού κόσμου. Πρβλ. ακόμη J. GILL, «The sincerity of Bessarion the Unionist», *Miscellanea Marciana di Studi Bessarionei*, Πάδοβα 1976, σελ. 119-196. Στο άρθρο αυτό παρουσιάζεται τεκμηριωμένη η συζήτηση γύρω από την αμφιλεγόμενη προσωπικότητα του Βησσαρίωνος καθώς και τις άλλες προσωπικότητες της περιόδου που σχετίζονταν με το θέμα της Ένωσης των Εκκλησιών.

Πρόθεσή μας δεν είναι να επιχειρήσουμε την «αποκατάσταση» του Βησσαρίωνος. Είναι σαφές όμως ότι ουδέποτε έπαυσε να μεριμνά για την τύχη των συμπατριωτών του πριν και μετά την 'Αλωση³ θέτοντας στην υπηρεσία τους την παιδεία του, την πολιτική του πείρα και, τέλος τις δυνατότητες που του παρείχε η ενασχόλησή του με τα πολιτικά και εκκλησιαστικά πράγματα της Ρώμης και της Δυτικής Χριστιανοσύνης.

Η τρίτη επιστολή του Βησσαρίωνος προς τον Κωνσταντίνο (γραμμένη μετά την τείχιση του Εξαμιλίου στον Ισθμό, 1444-1446) εκφράζει την ανησυχία του για την τύχη του βυζαντινού κράτους και την αναζήτηση διεξόδου, προβληματισμό που θέτει υπόψη του δεσπότη. Όπως ο δάσκαλός του Γεώργιος Πλήθων Γεμιστός έτσι και ο Βησσαρίων εκτιμά — ανεξάρτητα από την πορεία των στρατιωτικών επιχειρήσεων των Δυτικών⁴ ότι είναι δυνατόν, υπό ορισμένες προϋποθέσεις, να αποτελέσει η Πελοπόννησος ένα αυτοδύναμο κύτταρο, το οποίο θα επιτύχει όχι μόνο να απαλλαγεί από τον οθωμανικό κίνδυνο αλλά και να εξελιχθεί σε ορμητήριο για την ανάκτηση των κατακτημένων εδαφών ακόμη και στην Ασία⁵. Είναι προφανές ότι για την επιλογή της Πελοποννήσου ως κυττάρου-νησίδας τόσο από τον Γεμιστό όσο και από τον Βησσαρίωνα έχουν συνεκτιμηθεί η γεωγραφική θέση και οι οικονομικοί παράγοντες (γεωργική και κτηνοτροφική παραγωγή, ορυκτός πλούτος κ.λπ.)⁶.

Οι επισημάνσεις και οι προτάσεις του συγγραφέα δεν συνιστούν ένα ουτοπικό λόγο αποσυνδεδεμένο από την πραγματικότητα μια και ο ίδιος ο Βησσαρίων δεν είναι ο αποσυρμένος λόγιος στοχαστής,

3. Βλ. L. MOHLER, *Aus Bessarions Gelehrtenkreis*, Πάντερμπορν 1952. Πρβλ. D. J. GEANAKOPOLOS, ό.π., σελ. 22. Στην επιστολή αυτή προς τον Μιχαήλ Αποστόλη, όπου ο Βησσαρίων εκφράζει την πικρία του για την αδιαφορία, αν όχι για τον φθόνο των Δυτικών απέναντι στους Έλληνες της διασποράς, ανταποκρίνεται και το πνεύμα των πιεστικών συμβουλών και οδηγιών προς τους Έλληνες εκείνους που επιδιώκουν την προστασία της Αγίας Έδρας και των Δυτικών ηγεμόνων γενικότερα. Βλ. π.χ. τις επιστολές του Βησσαρίωνος προς τον παιδαγωγό, τους συνοδούς των τέκνων του Θωμά Παλαιολόγου. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΥ, ό.π., τόμ. Δ', σελ. 293-298, 308-309.

4. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΥ, ό.π., σελ. 43.

5. Ό.π., σελ. 36.

6. Πρβλ. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, ό.π., τόμ. II, σελ. 248-253.

που «ασκείται» γράφοντας δοκίμια. Ο λόγος του είναι κατεξοχήν πολιτικός, εμπεριέχει στρατηγική και τακτική και κινείται στον χώρο του εφικτού. Θέτει ως αναγκαία προϋπόθεση την άσκηση της πολιτικής βούλησης του δεσπότη, από τον οποίο ο Βησσαρίων ζητεί την άμεση ανάληψη πρωτοβουλιών και την λήψη αποφάσεων με απώτερο στόχο την συγκέντρωση εξουσίας στα χέρια του και συνακόλουθα την αφαίρεση εξουσιών που είχαν «εκχωρηθεί» στην άρχουσα τάξη των μεγάλων γαιοκτημόνων, λαϊκών και εκκλησιαστικών⁷.

Ο Βησσαρίων προτείνει σημαντικές οικονομικές, κοινωνικές και θεσμικές μεταρρυθμίσεις, οι οποίες θα επιτρέψουν την δημιουργία ευνομούμενης πολιτείας ικανής, μεταξύ άλλων, να αντιμετωπίσει την οθωμανική επιβουλή που αν εξελίχθηκε σε άμεση απειλή, τούτο οφείλεται στην *ἀμέλειαν* και στη *ρασιτώνην* των Ελλήνων⁸. Για να συντηρηθεί και να προοδεύσει η πολιτεία απαιτούνται *ἐπιμέλεια, μελέτη και εὐνομία*⁹.

Ο Κωνσταντίνος οφείλει, κατ' αρχάς, να συστήσει αξιόμαχο στράτευμα, άρτια οπλισμένο και εκγυμνασμένο, εγχείρημα, αναγνωρίζει ο Βησσαρίων, δυσχερές μια και οι Πελοποννήσιοι και αγύμναστοι και άοπλοι ήσαν εξ αιτίας των δυσβάστακτων οικονομικών τους υποχρεώσεων προς τους φεουδάρχες και της επαχθούς φορολογίας¹⁰. Ο συγγραφέας, προκειμένου να επιτευχθεί η βασική του πρόταση — και όχι εμπνεόμενος από κάποια αντίληψη κοινωνικού

7. Αντίθετα με τις προτάσεις του Πλήθωνος, οι οποίες ενέχουν πλήρη και διαυγή αποτίμηση της πραγματικότητας αλλά συχνά εγγίζουν τα όρια του ανέφικτου με το ριζοσπαστισμό τους, οι προτάσεις του Βησσαρίωνος είναι πιο εύκολο να γίνουν αποδεκτές και να πραγματοποιηθούν από τον Ηγεμόνα. Πρβλ. D. J. GEANAKOPOLOS, ό.π., σελ. 192 και ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, ό.π., σελ. 267-268. Βλ. τέλος (για τις προτάσεις του Πλήθωνος) L. MAVROMMATIS, «Storia del pensiero politico», *La Civiltà Bizantina dal XII al XV s.*, Ρώμη 1982, σελ. 105-108. D. A. ZAKYTHINOS, *Crise monetaire et crise économique à Byzance du XIIIe au XVe s.*, Αθήνα 1948, σελ. 134-143. Οι προτάσεις και των δύο συγγραφέων, Πλήθωνος και Βησσαρίωνος, όμως συμπίπτουν στον κομβικό και ίσως ανέφικτο όρο της απόλυτης άσκησης της εξουσίας από τον Ηγεμόνα (είτε πρόκειται για τον αυτοκράτορα είτε για τον δεσπότη του Μυστρά) και στην εφαρμογή ενός εκσυγχρονισμένου κρατικού προστατευτισμού.

8. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΥ, ό.π., σελ. 37.

9. Ό.π., σελ. 37.

10. Ό.π., σελ. 35-37. Πρβλ. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Le Despotat*, τόμ. II, σελ. 140-143.

δικαίου, εισηγείται την ανακούφιση των κατωτέρων κοινωνικών στρωμάτων από τη σχεδόν πλήρη εξάρτησή τους από την άρχουσα τάξη¹¹. Προβαίνει δε στον σαφή διαχωρισμό εκείνων που θα επιλεγούν για την παροχή στρατιωτικής υπηρεσίας από αυτούς που θα επωμισθούν το βάρος της παραγωγής: κάθε πολίτης/υπήκοος θα ασκεί μία τέχνη, ένα επάγγελμα¹². Με το σκεπτικό αυτό η δημιουργία μόνιμου στρατού δεν φαίνεται ακατόρθωτη αρκεί να καταβληθεί η αναγκαία προσπάθεια και να υπάρξει η απαραίτητη προπαρασκευή. Σκόπιμα ο Βησσαρίων χρησιμοποιεί για παράδειγμα τον Ταμερλάνο: παρότι ληστής και νομάς, πέτυχε να νικήσει τον σουλτάνο Βαγιαζίτ (Άγκυρα 1402) συγκεντρώνοντας βαθμιαία ικανή στρατιωτική δύναμη¹³. Διακρίνουμε την προσπάθεια του συγγραφέα να απομυθοποιήσει το αήττητο των Οθωμανών υπογραμμίζοντας παράλληλα τις δυνατότητες που παρέχουν στον δεσπότη τα σχετικά με τη διεξαγωγή των πολεμικών επιχειρήσεων συγγράμματα που βρίσκονται στην βιβλιοθήκη του.

Προκειμένου να επιτευχθεί η *εὐνομία* στην πολιτεία προϋπόθεση *sine qua non* είναι η απομάκρυνση από τα *πονηρὰ* και *ἀφελῆ ἔθνη*¹⁴. Τούτο προϋποθέτει νομοθετικές ρυθμίσεις από τον Ηγεμόνα με την έκδοση *νόμων, διαταγμάτων και ψηφισμάτων*¹⁵. Ο Βησσαρίων, στο σημείο αυτό, όπως και σε άλλα χωρία της επιστολής του, αντλεί κατά την πάγια πρακτική των Βυζαντινών διανοουμένων, τα παραδείγματά του από την αρχαιότητα¹⁶. Δεν διστάζει ό-

11. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΥ, *ό.π.*, σελ. 34-35. Πρβλ. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *ό.π.*, σελ. 143. L. ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΙΣ, *ό.π.*, σελ. 106-107 (οι εκτιμήσεις του Πλήθωνος για την άρχουσα τάξη).

12. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΥ, *ό.π.*, σελ. 35.

13. *Ό.π.*, σελ. 37.

14. *Ό.π.*, σελ. 37. Ο Πλήθων είναι πιο εύγλωττος για τις ενασχολήσεις της άρχουσας τάξης, πρβλ. L. ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΙΣ, *ό.π.*, σελ. 106-107.

15. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΥ, *ό.π.*, σελ. 37-38. Βλ. και ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *ό.π.*, σελ. 88. Ο συγγραφέας παρατηρεί ότι δεν εξέδιδαν νόμους οι ηγεμόνες του Μυστρά αλλά χρησιμοποιούσαν τους παλιούς βυζαντινούς κώδικες, τις νεαρές των αυτοκρατόρων και τους κανόνες της Εκκλησίας. Τέλος, διαπιστώνει την απουσία τοπικού εθιμικού δικαίου και ότι βαθμιαία η Εκκλησία συγκεντρώνει τα της απονομής δικαιοσύνης.

16. Πρβλ. Α. ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗ, «Κληρονομιά της Αρχαιότητας και πραγματικότητες στο Βυζάντιο (ΙΑ'-ΙΕ' αι.)», *Βυζαντινά Μελέται*, τόμ. Β', Αθήνα 1989, σελ. 257-266.

μως να τα συμπληρώσει, προσφεύγοντας στην επικαιρότητα και κυρίως στα παραδείγματα που παρέχουν οι μορφές διοίκησης των ιταλικών πόλεων¹⁷. Διακηρύσσει ότι μόνον οι θείοι νόμοι είναι αμετάθετοι ενώ οι ανθρώπινοι πρέπει να παρακολουθούν τις επιταγές των καιρών¹⁸. Επομένως στους νόμους που μέχρι αυτή τη στιγμή διατηρούνται ενεργείς από το ρωμαϊκόν και έλληνικόν γένος¹⁹, πρέπει να προστεθούν νέοι και να καταργηθούν αυτοί που δεν ανταποκρίνονται πια στην πραγματικότητα. Είναι μεταξύ άλλων, διαυγής η πρόταση εισαγωγής νόμων με καθολική ισχύ, οι οποίοι θα ρυθμίζουν τις σχέσεις Κράτους/Ηγεμόνα και πολιτών/υπηκόων· επιδιώκεται η κατάργηση της ευκαιριακής πολιτικής, αυτής της κατ' οικονομίαν πολιτικής που ασκείται τους τελευταίους αιώνες, η οποία μάλιστα εξυπηρετεί αποκλειστικά τα συμφέροντα των μελών της άρχουσας τάξης και κατά συνέπειαν αποβαίνει εις βάρος τόσο του κράτους (της κεντρικής εξουσίας) όσο και των κατωτέρων κοινωνικών στρωμάτων. Οι μεταρρυθμιστικές προτάσεις του Βησσαρίωνος απαιτούν ένα νέο νομοθετικό πλαίσιο για να μην παραμείνουν λεκτικά σχήματα και απλές εγκεφαλικές συλλήψεις.

Προκειμένου να επιτευχθούν, έστω και μεσοπρόθεσμα, οι πιο πάνω στόχοι, ο Βησσαρίων εισηγείται την άμεση λήψη σειράς οικονομικών μέτρων. Αν κάποτε που το γένος ευδαιμονούσε, τα *πονηρά έθνη* ήταν ανεκτά (παρότι αυτά ακριβώς υπονόμευαν την ευδαιμονία), στην παρούσα περίοδο δυστυχίας όπου ο ολοσχερής αφανισμός είναι επί θύραις, που επιβάλλεται να διασωθεί ό,τι έχει απομείνει και μακροπρόθεσμα να ανακτηθούν όσα έχουν χαθεί, δεν υπάρχουν περιθώρια για ταλαντεύσεις και δισταγμούς. Βασικός όρος η λιτότητα: να περικοπούν από όλες τις εκφράσεις της καθημερινής ζωής (γιορτές, πένθη, οικοδομήματα κλπ.), οι υπερβολικές δαπάνες και πολυτέλειες. Φθάνει μάλιστα ο συγγραφέας, παρότι

17. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΥ, ό.π., σελ. 38. Πρβλ. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, ό.π., σελ. 125-126. D. J. GEANAKOPOLOS, ό.π., σελ. 192.

18. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΥ, ό.π., σελ. 38.

19. Πρβλ. Α. ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗ, «Ρωμαϊκή ταυτότητα, Ελληνική ταυτότητα», *Σύμμεικτα* 7 (1987), σελ. 185-191 (όπου και η σχετική βιβλιογραφία).

κληρικός, να υπογραμμίσει ότι οι ναοί και τα αφιερώματα κάθε λογής στο Θεό δεν χρειάζεται να είναι πολυτελή· οι εκκλησίες ως και από ξύλο μπορούν να οικοδομούνται²⁰. Όμως, αυτή η πολιτική της αυστηρής λιτότητας προϋποθέτει με τη σειρά της τον απόλυτο έλεγχο των μέσων πλουτισμού της άρχουσας τάξης. Η λιτότητα είναι μία μόνο όψη του νομίσματος· η δεύτερη όψη εξυπακούει:

- α. αύξηση της παραγωγής και εξαγωγής του πλεονάζοντος προϊόντος, από την οποία εξαιρείται το στάρι, αντικείμενο ήδη πλουτισμού των ξένων εις βάρος των πεινασμένων Πελοποννησίων²¹.
- β. εισαγωγή τεχνογνωσίας και τεχνολογίας από τη Δυτική Ευρώπη, απαραίτητες τόσο για ορθή αναπτυξιακή πολιτική αλλά και —ας μη λησμονείται η συγκυρία— για τον εξοπλισμό του στρατού²².

Οι «τέχνες» διακρίνονται σε δύο κατηγορίες με κριτήριο πάντοτε την πραγματικότητα της Πελοποννήσου και την γενικότερη κατάσταση στην Νοτιοανατολική Ευρώπη:

- α. μηχανική, σιδηροποιητική, οπλοποιητική, ναυπηγική²³.

20. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΥ, ό.π., σελ. 38-39.

21. Ό.π., σελ. 41-42. Και πάλι ο Βησσαρίων φέρνει ως παράδειγμα ότι και η ταπεινότερη πόλη της Ιταλίας προστατεύει την παραγωγή και διάθεση του σταριού. Πρβλ. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, ό.π., σελ. 268.

22. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΥ, ό.π., σελ. 42, 44. Πρβλ. D. J. ΓΕΑΝΑΚΟΠΛΟΣ, ό.π., σελ. 116, σημ. 66 (όπου και σχετική βιβλιογραφία). ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, ό.π., σελ. 267. Ο Πλήθων είναι πιο αναλυτικός στις προτάσεις του αναφερόμενος και στον έλεγχο των εισαγωγών/εξαγωγών: στόχος και των δύο συγγραφέων, Βησσαρίωνος και Πλήθωνος, η αυτάρκεια της Πελοποννήσου. Οπωσδήποτε ο πρώτος εμφανίζεται πιο πραγματιστής.

23. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΥ, ό.π., σελ. 43. Έχει πλήρη γνώση των τεχνολογικών κατακτήσεων των Δυτικών: *Εύλα πρίονται αὐτομάτως, μύλωνες τάχιστα τε καὶ ὡς ἔνεστιν ὀξύτατα κινούνται, οἷ τε φουσητήρες τῶν ἐν χωνείαις καὶ διακρίσει μετᾶλλον ἄσκοι ἐντεινόμενοι τε καὶ ἀνιέμενοι, μηδεμιᾶς χειρὸς ὑπουργούσης, τὰ μέταλλα τῆς ἐνούσης μοχθηρᾶς τε καὶ γεώδους δακρύνουσιν ὕλης...* Βλ. J. LE GOFF, *L'apogée de la Chrétienté (v. 1180-1330)*, Παρίσι 1982, σελ. 10. Μεταξύ των ΙΒ'-ΙΔ' αι. ήδη στη Δύση (π.χ. Αγγλία, Γαλλία) εμφανίζονται ποικίλοι τύποι μύλων, μηχανικοί γρύλοι (ιδιαίτερα Γερμανία, Ιταλία κ.λπ.) έχει άφθονα εργαστήρια κατεργασίας του σιδήρου. Αντίθετα στα Βαλκάνια χρησιμοποιούν-

β. υαλουργία, μεταξουργία, κατασκευή υφασμάτων, βαφή μεταξίου και μαλλιού²⁴.

Το επίμαχο σημείο της εισαγωγής τεχνογνωσίας από την Δύση αποτελεί ίσως το πιο λεπτό θέμα για τον Βησσαρίωνα διότι αναγκαία συνθήκη είναι ο συγχρωτισμός με τους Δυτικούς σε μια περίοδο έξαρσης του αντιλατινικού φρονήματος των Βυζαντινών και της «διπλής» ταυτότητάς του συγγραφέα. Έτσι η πρόταση περιορίζεται στην αποστολή ευάριθμων νέων στην Ιταλία, οι οποίοι επιστρέφοντας στη γενέτειρά τους Πελοπόννησο, θα χρησιμεύσουν ως εκπαιδευτές των συμπατριωτών τους²⁵.

Ο Βησσαρίων κλείνει την πρόταση του προς τον Κωνσταντίνο με τη σημείωση ότι ο Δεσπότης, ο Ηγεμόνας, κοινός πια τόπος για τη Δύση —πριν τον Μακιαβέλλι— χρέος έχει την επιλογή με αξιοκρατικά κριτήρια των πολιτών υποψηφίων για την ανάληψη λειτουργημάτων²⁶. Οι υπαινιγμοί του συγγραφέα για την ιδεολογία και την πρακτική της άρχουσας τάξης είναι διαυγείς.

Σκόπιμο θα ήταν να διακρίνουμε κάποια άλλα επίπεδα στον λόγο του Βησσαρίωνος, τα οποία δεν είναι άμεσα αναγνώσιμα, ιδιαίτερα ως προς την ταυτότητα και την παράδοση. Είναι σαφές ότι διεκδικεί

ται οι παλιότερες τεχνικές σε όλους σχεδόν τους τομείς, πρβλ. για τη Σερβία M. BLAGOJEVIĆ, *Zemljoradna u srednovekovnoj Srbiji*, Βελιγράδι 1973.

24. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΥ, ό.π., σελ. 44. Στην Δ. Ευρώπη εφαρμόζονται πράγματι νέες τεχνικές στην υφαντουργία: σύνθετοι και εύχρηστοι μηχανικοί αργαλιοί είναι διαδεδομένοι, κυκλοφορούν μάλιστα χειρόγραφα για τα σχετικά εργαλεία γραμμένα από ειδικούς. Η εισαγωγή από το Βυζάντιο της επεξεργασίας του μεταξίου τελειοποιείται και γενικεύεται. Τέλος η χερσαία επικοινωνία μεταξύ των εμπορικών κέντρων διευρύνεται με τη βελτίωση των οδών, η θαλάσσια επικοινωνία γίνεται ταχύτερη και ασφαλέστερη με τη χρήση της πυξίδας (περίπου 1190) και ενημερωμένων χαρτών καθώς και τη ναυπήγηση πλοίων νέου τύπου. Βλ. J. LE GOFF, ό.π., σελ. 14-20.

25. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΥ, ό.π., σελ. 42, 44. Προτείνεται η αποστολή στην Ιταλία τεσσάρων ή οκτώ νέων που θα τεθούν υπό την καθοδήγηση του ίδιου του Βησσαρίωνος. Πρέπει να είναι ...μήτε παρηκμακός, μήτε σφόδρα άπαλός, οί και τήν γλώσσαν μαθήσονται...

26. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΥ, ό.π., σελ. 38-39. ...μή πλουτίνδην, άλλ' άριστίνδην επί τας άρχάς έκλεγέσθωσαν και τὸ πρωτεϊόν άρετῆ μετίτωσαν... Το ίδιο πνεύμα διακατέχει και τον Πλήθωνα ως προς την επιλογή των συμβούλων του Ηγεμόνα. Βλ. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΥ, ό.π., σελ. 118-119. Βλ. L. ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΙΣ, «Storia del pensiero politico», σελ. 102-103, 106-107 (σχολιασμός και βιβλιογραφία).

την ελληνική ταυτότητα και σίγουρα δεν είναι τυχαίο ότι στο κείμενό του αναφέρεται σε "Έλληνες και στο ελληνικό γένος θεωρώντας ότι και ο ίδιος έλκει την καταγωγή του από αυτό ακριβώς το γένος. Η γραφή του βρίθει από τη χρήση του πρώτου προσώπου του πληθυντικού, *ἡμεῖς, τὰ ἡμέτερα κ.λπ.*, έτσι ώστε να μην αφήνει στον παραλήπτη και στους αναγνώστες του κειμένου του την ελάχιστη αμφιβολία ότι θεωρεί τον εαυτό του μέλος αυτής της κοινωνίας, έστω και αν έχει, όπως αναφέρθηκε ήδη, διαφοροποιηθεί ριζικά ως προς ένα θεμελιακό συστατικό της ταυτότητας αυτής της κοινωνίας, την Ορθοδοξία. Αντιρροπίζει όμως την απεμπόληση του ορθόδοξου δόγματος με την εμμονή του στις μοναδικές ιδιότητες του ελληνικού γένους, το οποίο (σύμφωνα με το πλατωνικό ιδεώδες) είναι *ἡμερον τὴν φύσιν, ἐπιμελητικὸν ἀρετῆς, μιμητικὸν τοῦ καλοῦ, φύσει γενναῖον καὶ φιλότιμον, πρὸς πᾶσαν παιδείαν ἔτοιμον τε καὶ πρόχειρον*²⁷. Ἄρα μοναδικό και περιούσιο.

Ο Βησσαρίων είναι περισσότερο από βέβαιο ότι έχει πλήρη συνείδηση του πόσο ευάλωτες είναι οι προτάσεις του, αφού προέρχονται από τη γραφίδα ενός εξέχοντος μέλους του παπικού περιβάλλοντος και ότι οι αποδέκτες των κειμένων του είναι επιρρεπείς στο να διαγνώσουν την προπαγάνδα της *Ecclesia Romana* και την επιθυμία της να ασκήσει την επιρροή της στους Βυζαντινούς. Πιθανότατα λοιπόν, αυτός είναι ο λόγος της ιδιαίτερης επιμέλειας στην γραφή του όσον αφορά την άσκηση κριτικής και την επιχειρηματολογία για την στήριξη των προτάσεών του. Οι Έλληνες, τονίζει, δεν πρέπει να φοβούνται ότι θα χάσουν την ταυτότητά τους και τις παραδόσεις τους, αν υλοποιηθούν οι προτεινόμενες μεταρρυθμίσεις, που προβλέπουν και την προσέγγιση με τη Δυτική Ευρώπη²⁸. Την

27. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΥ, *ό.π.*, σελ. 32, 42. Βλ. Α. ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗ, «Ρωμαϊκή ταυτότητα, Ελληνική ταυτότητα», σελ. 183-191. Ο Βησσαρίων δεν χρησιμοποιεί τους όρους *Ρωμαῖος* ή *Γραικός* αλλά μόνον *Ἕλλην*. Πρβλ. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΥ, *Αργυροπούλεια*, Αθήνα 1910, σελ. 29-47, όπου χρησιμοποιείται αποκλειστικά και κατά κόρον η ονομασία *Ἕλλην*, *Ἕλληνες* από το γνωστό λόγο του ΙΕ΄ αι. Αργυρόπουλο σε λόγο του προς τον Αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Παλαιολόγο.

28. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΥ, *Παλαιολόγεια και Πελοποννησιακά*, τόμ. Δ΄, σελ. 33, 34, 37, 38, 41, 42, 43. Για την όλη πολιτεία, τέλος του Βησσαρίωνος καθώς και για τα ρεύματα πολι-

γνώση που οι Λατίνοι διαθέτουν και τελειοποιούν, την απέκτησαν από την επαφή τους με τους Έλληνες και δεν αποτελεί αισχύνη για το ελληνικό γένος να διεκδικήσει την επιστροφή αυτής της γνώσης και την εξέλιξή της· οι Δυτικοί οφείλουν να αποδώσουν όχι αυτά που απέλαβον αλλά αυτά που έλαβον²⁹.

Καταλήγοντας, πιστεύω ότι ο Βησσαρίων επιχειρεί να πείσει τον δεσπότη Κωνσταντίνο και τους συμπατριώτες του ότι η πρότασή του αποσκοπεί στην ανάπτυξη της Πελοποννήσου³⁰ και στην πρόοδο της κοινωνίας, οι οποίες, αν συντελεσθούν σύμφωνα με το πνεύμα του συγγραφέα, θα διατηρήσουν αλώβητη την εθνική ταυτότητα³¹ και ότι δεν στοχεύει άμεσα η έμμεσα στην μετατροπή του δεσποτάτου του Μυστρά σε δορυφόρο της Δύσης· προτείνει λύσεις για την αυτοδύναμη ύπαρξη του δεσποτάτου θεωρώντας αναγκαίες τις προτεινόμενες μεταρρυθμίσεις, οι οποίες αγκαλιάζουν όλη την δομή κράτους και κοινωνίας. Το πρότυπο της προκαπιταλιστικής Ευρώπης αποτελεί στόχο για κατάκτηση, μόνη διέξοδο για την επιβίωση αυτού καθ' αυτού του βυζαντινού κράτους.

Για τον πολιτικό άνδρα και στοχαστή Βησσαρίωνα, τόσο οι νέες πραγματικότητες που διαμορφώνονται στην Δύση όσο και τα επιτεύγματα της εποχής του αποτελούν το πρότυπο εκσυγχρονισμού μιας κοινωνίας αλλά και ταυτόχρονα μόνη λύση στην ήδη σχεδόν τετελεσμένη υπαγωγή των Βαλκανίων σε πρότυπα που κατ' αυτόν διαφαίνονται τουλάχιστον ως αναχρονιστικά και προφανώς επικίνδυνα για την ασφάλεια και της Δυτικής Ευρώπης³².

τικής (και θεολογικής) ιδεολογίας και πρακτικής της περιόδου ΙΔ'-ΙΕ' αι. Πρβλ. D. J. GEANAKOPOLOS, ό.π., σελ. 292-295.

29. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΥ, ό.π., σελ. 40.

30. Ό.π., σελ. 42-43.

31. Χρησιμοποιώ τον όρο εθνική ταυτότητα με την έννοια της εθνότητας και όχι με την έννοια του έθνους.

32. Σχετικά πρόσφατα χαρακτηρίστηκε ο Βησσαρίων ως «τεχνοκράτης». Ο άστοχος χαρακτηρισμός επιτρέπει όμως στον ιστορικό να επιχειρήσει να κατανοήσει ακόμη περισσότερο ένα συγκεκριμένο πολιτικό πρόγραμμα.